

Türkçe Kelimelerin Etimolojisinde Karşılaşılan Zorluklar Üzerine^{*,**}

Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der
türkischen Sprache Üzerine Bir Tanıtma

Marcel Erdal

Frankfurt/Almanya
e-mail: merdal4@gmail.com
orcid: 0000-0002-1604-4193

Çeviren:

Afife Hande Türkyılmaz

İstanbul/Türkiye
e-mail: ahturkyilmaz@hotmail.com
orcid: 0000-0001-8466-7280

İncelenmekte olan kitap, modern Türkiye'nin standart dili olan Türkçenin etimoloji sözlüğüdür. Yazar ön sözde, ağız özelliğindeki bazı sözcükleri etimoloji için işlevsel olduğunda veya başka bir nedenle değerli bulunduğu sözlüğüne dahil ettiğini söylemektedir. Ancak tüm standart kelimelerden bahsedilmemiştir. Yaygın bir kullanım alanına sahip olan *hep*, *peş* veya *becermek* gibi kelimeler bile eksiktir.¹ Kaynak olarak hedef alınan dil Ana-Türkçe değil, yazarın Ortak Türkçe olarak adlandırdığı ve Proto-Bulgarların ayrılmasından sonra 5. ve 7-8. yüzyıllar arasında Türk boyları tarafından konuşulan dildir. Kitapta sözlük maddelerine ek olarak 30 sayfalık bir kaynak dizini ve kitabın sonunda Almanca ve Lehçe terimlerin dizinleri bulunmaktadır.

Stachowski alıntı kelimeler konusunda son derece başarılıdır ve tüm İslam, Doğu ve Batı Avrupa, Slav ve Kafkas kaynaklarını son derece bilgeli bir şekilde işlemekte ve belgelemektedir: Arapça ile Farsça ve Ermenice ile Farsça arasındaki, Yunanca ile İtalyanca arasındaki ve Balkan etkileşim alanı içindeki sözcüksel bağlantılar; İtalyanca ağızlar; Türk dil reformunun yanı sıra Fransızcadan geçen kelimelerin bütünleştirilmesi ve Yunancanın tarihi konularında uzmandır. Burada eleştirilebilecek tek nokta, yazarın Yunancayı genellikle yazıldığı gibi -arkaik bir şekilde, telaffuzdan neredeyse hiç taviz vermeden- aktarmasıdır. Yunanca muhtemelen beş yüz yıl

Atf

Citation

Erdal, Marcel (2023).
Türkçe Kelimelerin
Etimolojisinde
Karşılaşılan Zorluklar
Üzerine. (Çev. Afife
Hande Türkyılmaz)
Babür, 2(1), 7-13.

Başvuru

Submitted
19.12.2022

Kabul

Accepted
07.01.2023

Yayın Tarihi

Publication Date
05.02.2023

* Erdal M. (2022). On difficulties encountered in etymologizing the Turkish lexicon. *International Journal of Eurasian Linguistics*, 4, 75–83.

Makalenin tüm izinleri alınmıştır. Çeviride başlıklar korunmuştur ve çevirideki tüm italik yazımlar metnin orijinaline aittir. Yazının kaynakçası derginin yazım kurallarına uyarlanmaksızın metnin sonuna eklenmiştir.

** Çeviri metnin yapılandırılmasındaki yardımlarından ve anlayışlarından ötürü *Marcel Erdal*'a ve *Deniz Demiryakan*'a teşekkür ederim.

¹ *becermek* zannedildiği gibi başarmakla ilişkilendirilemez çünkü bu dilde *f* > *ç* dönüşümü yoktur ve Türkçede uyum sınıfları fonolojiktir. Kaynağı Farsça *bajā* 'yerinde, doğru, uygun' olabilir. Orta Çağ *Hazarlarının* adının bir madde başında Hazar olarak geçmesinin tek nedeni, yazarın bu ismin etimolojisini 'dolaşmak, gezinmek' olarak çevirdiği *kaz*- fiilinden geldiğini zannetmesidir; ama böyle bir fiil yoktur. 'Hazar Denizi' nin adından sözlükte bahsedilmemiştir.

önce şimdiki telaffuzuna ulaşmıştı ve Türkçeye ulaşan alıntılar dilin bu biçiminden geliyordu. Yazarın Yunanca imlasından [b] için *mp*'yi ve [d] için *nt*'yi benimsemesi bu çalışmada şartırtıcı. Örneğin, Türkçedeki '*bezelye*'nin Yunanca kaynağı *mpizélia* olarak yazılmaktadır.² *ha(y)di*'nin Yunanca kaynağının *ánte* diye yazılan [áde] sözcüğü olduğu düşünülür; yazara göre Yunanca [áde] Klasik Yunanca çoğul emir biçimi *ágete*'den gelmektedir. Yunanca *ágete* ile [áde] olarak telaffuz edilen *ánte*'den geldiği düşünülür. Kitap incelemesinin yarısına geldiğimde Stachowski'nin sadece iki kelimeyi alıntı olarak değerlendirmediğini fark ettim: *devre* 'daire çevresi, döngü, dönem' Arapça *dawra* 'dönüş'den gelir ve Eski Türkçe *tāgrā* 'etrafında, çevreleyen' ile ilgisi yoktur, ancak bu ikincisi Eski Anadolu Türkçesine ulaşmıştır ve Türkmencede halen kullanılmaktadır.³ *ağa* 'şef, kıdemli' de (aşağıda tekrar ele alınmıştır) Moğolca *aqa* 'ağabey, kıdemli'den alıntıdır. *bedava* için önerilen etimolojileri Stachowski kabul etmez. Bu kelime için kendi önerisi yoktur. Bence bu sıfat, muhtemelen isimlerin önüne eklendiğinde sözcüğe 'olumsuzluk' anlamı veren (örneğin *bi-idrāk* 'akılsız') Farsça *bī* ön eki ile 'talep' anlamındaki Arapça *da'wa*'nın birleşiminden oluşmuş bir kelimedir.

Ne yazık ki, kitabın Türkçe kökenli kelimelerle ilgili çalışmalarını övmek birkaç nedenden ötürü zordur: Yazar, ilk olarak Eski Türkçenin devasa külliyatını göz ardı etmektedir, ki bu, bir Hint-İran dilinin etimolojik sözlüğünü yazarken Sanskritçeyi göz ardı etmeye benzer. Clauson 1972'de⁴ *güvey*⁵ 'damat'⁶ kelimesinin kaynağının **küdeğ* değil *küdeği*⁷ olduğunu görmeliydi ve *gerçek* kelimesinin **kertü+çek*'ten (*kerti* 'doğru, doğruluk' Karayim dilinde varlığını sürdürmüştür) getirilmesi gerektiğini anlamalıydı. Yazar *bakar* kelimesinin kaynağı olarak Farsçayı göstermemeliydi, çünkü Clauson bu kelimeyi Eski Uygurcadan⁸ ve bir Güney Sibiryaya yazıtından tanıklamıştır. Stachowski, *dün* (<*tün*) kelimesinin birincil anlamının 'dün', ikincil anlamının ise 'gece' olduğunu yazmakta ve sebep olarak ikincil anlamın Türk dünyasının merkezinde değil, uzak bölgelerinde kullanıldığı öne sürmektedir, ancak yeniliklerin merkezde ortaya çıkması ve eskicil unsurların kenarda kalması tipik bir olaydır. Eğer yazar, *tünäk* 'karanlık yer, hapishane', *tünar-* 'karanlık olmak ya da kararmak', sıklıkla kullanılan *tünäriğ* 'karanlık' veya *tünlä* 'geceleyin' kelimelerinden haberdar olsaydı bu düşüncede olmazdı. Türkiye Türkçesinin bazı özellikleri eskicil, hatta Eski Uygurcadan bile daha eskicildir. Örneğin yazar, Türkiye Türkçesi *dip* 'alt kısım' sözcüğünün Eski Türkçede gördüğümüz *tüp* biçiminden ünlü düzleşmesiyle oluştuğunu, bunun 3. şahıs iyelik ekinin etkisinden ileri geldiğini düşünmektedir; birçok Türk dilinde /p/ gibi dudaksız ünsüzlerin yanlarındaki ünlüleri dudaksıllaştırdıklarının farkında değil gibidir. Eskicil olan biçimin *dip* olduğu, Doerfer 1965'te de belirtilmiştir.

² Yunanistan'da bir bar bulmak istiyorsanız, bir *µtap* arayın.

³ *dawra*, Türkçe *devir* sözcüğünün Arapça kaynağı ile soydaştır. *eğri* veya *değirmen* kelimelerinin gösterdiği gibi, *g iki ünlü arasında v'ye dönüşmez. *Gravyer* madde başı ile ilgili önemsiz bir ayrıntı: Fransızca *Gruyère*, peyniri yapan İsviçreli bir şirketin adı değil, peynirin geldiği Bern-Lozan karayolu üzerinde harika küçük bir yerin adıdır.

⁴ Bu sözlük kaynakçada geçiyor, ancak yazar onu hiç kullanmamış gibi görünüyor.

⁵ Bu kelime Türk Dil Kurumu 2011 sözlüğünde gördüğümüz gibi (güveyi+si iyelik ekli) aslında *güveyi*'dir; Eski Türkçe *küdeği*'nin Moğolca eşanlamlı *küregen*'dir ve büyük ihtimalle aynı kökenlidir.

⁶ Stachowski'nin anlamlandırmalarını Almanca bırakmak okuyucuya faydalı olmazdı. Bu uygulama, çevirilerde hafif anlam kaymalarına sebep olmuş olabilir.

⁷ Hâkânîye Türkçesinde *dhâl* harfiyle (harfin Türkçe adı zel) yazılan ses, /d/ sesbirimine aittir; bu Eski Türkçe sesbirimi, yazımın devamında Stachowski'nin yaptığı gibi *δ* olarak değil, *d* biçiminde kullanacağım.

⁸ Clauson sözlüğünü yarım asır önce hazırladı ve Eski Türkçe üzerine gerçekleştirilen araştırmaların çoğu sözlüğünün yayınlanmasından sonra yapıldı; bu arada daha birçok *bakar* örneği ortaya çıktı. Wilkens 2021'in yayınlanmasıyla, nihayet Eski Türkçe söz varlığının yeterli bir temsiline sahibiz.

Stachowski *büyük* kelimesini, Eski Uygurca *bügün-* ‘bilmek’ ile *bügüş ~ böğüş* ‘bilgi’ kelimelerinin kökeni olduğunu düşünülen varsayımsal **büg-* ‘bilmek’ kelimesinden türetmiştir. Ancak *en azından* Wilkens 2021’den beri Eski Uygurca *bökün-* ve *böküş* ile bu kelimelerin tabanı *bök-*’ün /k/ ünsüzünü içerdiğini biliyoruz. Ayrıca, Hakasçada da bu biçimiyle varlığını sürdürmektedir. Yazar *bezemek* ve Türkçe *beslemek*’in akrabası Türkmence *beǰle-* filini icad ettiği **bes* ‘süslemek’ten türetir; ancak *beze-* Türkmence *bede-* gibi *bädiz+ä-* kelimesinden gelmektedir. *bädzä-t-* ‘süsletmek’ ve *bädizci* ‘ressam, süsleyici’ türevleri Orhon yazıtlarından beri tanıklanmaktadır (Clauson 1972: 310, 390). Yazar *hani* kelimesini ‘hangi tarafından?’ olarak çevirdiği **kā+yan+ı ~ *kay+yan+ı*’dan türetmiştir. Orhon yazıtlarından bu yana Türkçe *hani* ile tıpatıp aynı edimsel kullanıma sahip olduğu kanıtlanan Eski Türkçe soru sözcüğü *kamı*’dan söz bile edilmemiştir (bkz. Erdal 2004: 517).

doğmak ve *doğru* maddelerinden anlaşılacağı üzere Stachowski, Ortak Türkçede *tug-* ‘dünyaya gelmek’; (güneşin ve ayın) doğması’ ile *tog-* ‘geçmek, karşıdan karşıya geçmek’ in iki farklı fiil olduğundan habersizdir (bkz. örneğin Clauson 1972: 465). *doğru*, Ortak Türkçe *tug-*’un ettirgen türevinden değil, *tog-* fiilinin ettirgen türevinden gelir. ‘dayı’ nın kaynağı **tāy* olarak verilir, ancak *tagay* ‘dayı’ nın Eski Uygurcada, Dîvân-ı Luğâtî’t-Türk’te (Dankoff & Kelly 1982-85), Çağataycada ve Codex Cumanicus’ta (Grønbech 1942) yaygın olarak kullanıldığı kanıtlanmıştır. Bu kitapta, erken dönem kaynakları göz ardı etmenin yanlış etimolojilere yol açtığı daha birçok durum vardır.

Eski Türkçe için kullanılan yazı sistemlerinin çoğu /u/ ve /o/ ile /ü/ ve /ö/ arasında ayrım yapmadığından Eski Türkçeyle ilgili ilk yayınları yapanlar Osmanlı Türkçesi bilgilerinden hareketle ikinci hecedeki yuvarlak ünlüleri *o* ve *ö* olarak değil, *u* ve *ü* olarak okumuşlardır. Ancak Eski Türkçenin yazıldığı alfabelerden Hint ve Tibet alfabeleri, bu ünlüleri birbirinden ayırmaktadır. Dolayısıyla Eski Türkçedeki yuvarlak ünlülerinin telaffuzunu onlardan öğrenmemiz gerekmektedir. Ayrıca bu iki alfabeyle yazılan metinlerde, ikinci hecede Türkiye Türkçesi kök dal biçimi /u ü/ olarak gözüken *köhöl* ‘gönül’, *ordo* ‘karargâh’, *sögöt* ‘ağaç’, *tokoz* ‘dokuz’, *yogon* ‘kalın’, *ogol* ‘oğul’, *otoŋ* ‘odun’, *gögös* ‘göğüs’ gibi sözcüklerle ikinci hecede Türkiye Türkçesi kök dal biçimi /a ä/ olarak karşımıza çıkan *orto* ‘orta’, *toko* ‘kemer tokası’, *töpö* ‘tepe’, *törö* ‘töre’ ve *bodo-* ‘boyamak’ gibi kelimeler de buluyoruz. Bu iki yazım özelliğinin nedeni, /o ö/ ünlülerinin Türkiye Türkçesi gövdelerin ilk heceleri dışında engellenmesidir.⁹ Stachowski tüm bunlardan habersizdir. Bu nedenle, örneğin; Türkiye Türkçesindeki *töre* ve (onun okuduğu şekliyle) Eski Türkçedeki *törü*’nün varsayımsal **tör* veya *tör-* kökünden gelen farklı türevler olduklarını düşünmektedir. Brahmi yazısı, Eski Türkçe biçimin *törü* değil *törö* olduğunu göstermektedir. *boya-* ‘boyamak’ ile ilgili sorunlar için aşağıya bakınız.

İkinci olarak, Stachowski herhangi bir biçimde kanıtlanamayan sonekler ve gövdeler ortaya atmaktadır. Sorunlu sözlük maddelerinden bazıları: Yakutça *ıts*¹⁰ ‘pençe’ /t’li, Tuvaca *adıš* /d’li olmasına rağmen *aya* ‘el ayası’ nın kaynağı bir **ād-* fiilinden gelen **āda* olamaz. Yakutça ve Tuvaca kelimeler Eski Uygurcada *adut* ‘avuç’ olarak geçen (kitapta sözü edilmeyen) bir Ortak Türkçe kelimedenden gelmektedir (Clauson 1972: 44): Ortak Türkçe [δ], *aya*’ nın birçok kez tanıklandığı ve herhangi bir değişime uğramaksızın yaşadığı Hâkânîye Türkçesinde veya Eski Uygurcada *y* sesini vermez. Ayrıca Ortak Türkçede *-A*¹¹ eki isim değil, zarf fiiller oluşturur.

⁹ Erdal 2004: 89’a bakınız. Bu son süreç Modern Uygurcada bir kuraldır: Diğer dillerde ilk hecesi /o ö/ olup ikinci hecesinde /u ü/ bulunan birçok sözcük bu dilde /a ä/ olarak gerçekleşir.

¹⁰ Yazarın *y* (Lehçe *igrek*) olarak yazdığı ünlünün yazımı yerine burada Türkiye Türkçesinin *ı*’sını kullandık.

¹¹ Fiil türetimi için “-”, isim türetimi için “+” ve nöbetleşebilir sesbirimler için büyük harfler kullanırım. X, dört sesli i ~ 1 ~ u ~ ü nöbetleşmesidir; parantez içine alınan harfler tanımlı koşullarda görünür, ancak diğerlerinde görünmez.

Stachowski, varsayımsal **ād-* fiiline herhangi bir anlam yüklememiştir, ancak sözlüğün *ayı* ‘ayı’ maddesinde ‘yaşlanmak’ olarak çevirdiği farklı bir **ād-* kökeni görüyoruz. Yarattığı bu ikinci **ād-* fiilinden Ortak Türkçe varsayımlı *adug ‘yaşlı’ türevinin geldiğini, ve bunun tabu yüzünden ‘ayı’ için kullanıldığını düşünmektedir.¹² Kitapta üçüncü olarak tasarlanan bir **ād-* tabanı ‘heyecanlanmak; hayvanın çiftleşmesi’ çevirisiyle *aygır* ‘damızlık at’ (Eski Türkçe *adgır*’ın karşılığı) maddesinde görülmektedir. Ancak aygırların kısıraklarla çiftleştiği olgusu, bir fiil kökü yaratmak için gerekçe değildir. Ortak Türkçede *ād-* ‘ayık veya açık zihinli olmak; şaşırarak, hayrete düşmek’ ve *ad-* ‘değişmek’ fiilleri vardır, ama bu üç madde başının sözcük birimlerine bağlanabilecek hiçbir şeyi yoktur.

esirmek ‘sarhoş olmak, delirmek veya öfkelenmek’ burada ettirgen/pekiştirilmiş yapıda türemiş kelime olduğu söylenen **esür-*’den; bu da ‘kendinden geçmek’ anlamı verilen varsayımsal bir **es-* fiilinden türetilmektedir.¹³ Eski Uygurca *äsür-* ettirgen yapıda *gibi görünse de* geçişsiz olduğu ve Eski Türkçede ettirgen türevler pekiştirme ifade etmediği için ettirgen değildir.

Eski anlamı ‘birlikte’ olan *bile* parçacığının, *bir*’den türemiş bir fiilin zarf fiil biçimi ‘bağlanıp’ anlamlı *birilä’den geldiği iddia edilmektedir; ancak bu mümkün değildir: Türk dillerinde *+il-* biçiminde isimden fiil türeten bir ek hiçbir zaman olmamıştır; fiilden fiil türeten *-il-* ekine gelen zarf fiil eki de *-ä* değil, *-ü*’dür. 16. yüzyıla kadar Osmanlı Türkçesinde kullanımda olan *birlä*, yaygın yapım eki *+lA*’yı göstermektedir. Bu yapım eki, Eski Türkçede *täğirmilä* ‘çepeçevre’, *oñarula* ‘saat yönünde’, *üzälä* ‘üzerinde’, *tünlä* ‘geceleyin’, *arala* ‘bu arada’, *tiriglä* ‘hayat boyunca’, *yanıla* ‘yeniden’, her ikisi de ‘bir daha’ anlamına gelen *yänälä* ve *ikilä*’de ve daha pek çok türemiş kelimeye bulunmaktadır (kaynakçada bahsedilen ancak görünüşe göre pek fazla kullanılmayan çalışmalardan biri Erdal 1991; s. 403-406’ya bkz.). Aldatıcı biçimbirim *+il-*’in fiil türettiği söylenirken yazar *+il* biçimbirimiyle türeyen isimler de sunmakta, böyle bir eki *ak ‘beyaz’ kökünden türettiği *ağıl* ‘hale’de ‘keşfetmektedir’ (haleler illa da beyaz olmasa da). *ağıl*’ın birincil anlamı ‘çitle çevrili yer’dir; ‘hale’ye anlamsal gelişimi her iki anlama da sahip olan Almanca *Hof* veya İsveççe *gård* kelimelerindeki duruma benzer.

Yazar, *boya* kelimesinin *boya-g*’dan gelebileceğini, çünkü kelimenin Türkmencedeki kök dal biçiminin de */g/*’siz olduğunu, *şag* < *sag ‘sağlıklı’ kelimesinde ise kelime sonu */g/*’nin korunduğunu söylemektedir. */g/* Türkçe *sağ* kelimesinde de korunmuştur, bu nedenle Türkmenceye atıfta bulunmak gereksizdir. Oğuz dillerinde kural, hece sonu */g/*’nin iki veya daha fazla heceli kelimelerde düşmesi, tek heceli kelimelerde ise korunmasıdır. Stachowski’nin bu sorununa çözümü, *boδ kökünden *+a* ile türemiş bir *boya* sözcüğü varsayımdır; ona göre Türkiye Türkçesi ve Türkmence *boyamak* fiili aynı kökten *+ä-* ekiyle, Eski Türkçe eş anlamlısı *bodü-* ise *+ü-* eki ile türemiştir. Ancak Erken Türkçede isim yapım eki *+a* yoktur ve *bodü-* yukarıda tartışıldığı gibi *bodo-*’nun yanlış okunmuş hâlidir. Bu fiil ve yaygın türevi *bodo-g*, *boda-*’dan, ikinci ünlüsü birincisine benzetilerek, gelmektedir. Var olmayan bu *+a* eki, Stachowski’nin (aslında Moğolcadan alıntı olduğunu bildiğimiz) *ağa* ‘ağabey, efendi’ kelimesini yaşlıların sakalları beyazdır düşüncesiyle (fakat birçok ağa yaşlı değildir) *āk ‘beyaz’ kelimesinden türetme önerisiyle tekrar ortaya çıkar. *akçe* kelimesinin ise Tietze 2002 gibi saygıdeğer araştırmacılarca kabul gören bir etimoloji olan Ortak Türkçe *āk ‘beyaz’

¹² Eski Türkçe *ayı* sözcük birimi *adug* değil, *adıg*’dır (Clauson 1972: 45-46). Ayrıca Eski Türkçede *-(X)g* ve *-(O)k* ekleri bulunurken *-Ug* eki bulunmaz (ünlüler de ünsüzler kadar ayrırt edicidir).

¹³ Kitapta Eski Uygurca *özür-* kök dal biçiminden de bahsedilmektedir ancak böyle bir kök dal biçim yoktur (bkz. Clauson 1972: 251). Aslında Eski Uygurca */z/* hiçbir zaman Türkiye Türkçesi */s/*’ye karşılık gelmez. Gerileyici *ä* > *ö* benzeşmesi yoluyla dudaksıllaşma değişimi, Modern Uygurcada kural olsa da Eski Uygurca yoktur.

kelimesinden gelmesi olasıdır. Yazar, Oğuz dillerinde uzun ünlülerden sonra düzenli olarak görülen ünsüz ötümlüleşmesinden anlaşılan o ki habersiz olduğundan ve bu sözcük Osmanlı Türkçesinde *gayn* ile yazıldığından kelimenin bu kökten gelebileceğini reddetmektedir. 14 ve 16. yüzyıllar arasındaki Osmanlı metinlerinde *ağ* yazımına ve bu kökten türeyen *ağarmak* ‘beyazlamak’ kelimesine dikkat ediniz. Türkmencede kullanılan, ancak Eski Türkçede olmayan *āg-* ‘sendelemek’ fiilini yazar, hem *agir* hem de *aksak* sözcüklerini izah etmek için kullanmaktadır. Anlamsal bağlantı her iki sözcük için de olası görünmüyor; daha önemlisi, fiilden fiil yapan *-sA-* eki yok; ayrıca *āg-* fiilinin ünlüsü uzunken *aksamak* fiilinin ünlüsü kısadır.

Stachowski *güvenmek* için, **küb* ‘güven, umut’ isminden geldiğini düşünüp tanımlanmayan Eski Uygurca *küben-*’den bahsetmektedir. Eski *küvān-* ‘gurur duymak’ ve *küvāz* ‘gururlu, gurur’ şüphesiz **küvā-*’dan gelmiş olmalı (Clauson 1972: 690-692); ama **küvā-* pekâlâ türememiş, basit bir fiil de olabilir! *çeri* ‘ordu’ maddesinde bahsedilen Türkçe *çäriğ* ‘savaş düzeninde sıralanmış birlikler’ kelimesiyle ilgili bir kanıt yokken de ‘savaşmak’ anlamlı bir **çär-* fiilinden geldiği düşünülmemelidir: *çäriğ* pekâlâ bir kök veya alıntı olabilir. Elbette bir *-(X)g* eki vardır, ancak türemiş gibi görünen tüm sözcüklerin türemiş olması gerekmez. Bu, etimolojinin en temel ilkelerinden biridir.

Türkçe (ve Türkmence) *el* ‘el’in Ortak Türkçe **äl* ‘el’den geldiği söylenirken Yakutca *äl̄ ~ il̄*, Sarı Uygurca *el̄y*, Eski Uygurca ve Çağatayca *älik*¹⁴ ve Lobnor ağzı *älik ~ ilik* ‘parmak’ olan eş anlamlısının bir sonek ile oluşturulduğu iddia edilmektedir; ancak böyle bir isimden isim yapan sonek yoktur. Aksine, kaynak *elig*’dir: ‘el’ vazgeçilemez iyelik içeren kavramlardan biri olduğundan, 3. şahıs iyelik eki gövdeye bağlanmış ve sonuç olarak sözcüğün ikinci ünlüsü yutulmuştur (Bang 1921 ve Erdal 2010); **älg+i*’nin */g/*’sinin düşmesi Oğuz Türkçesinde kurallıdır. *dolamak* kelimesinin kaynağı, Eski Uygurca ve Hâkânîye Türkçesinde benzer anlamlarla görülen *tolgamak*’tır (Clauson 1972: 497); bunun */g/*’si de aynı kurala göre düşüyor. Yazarın öne sürdüğü Eski Uygurca *tola-* kökenine dair en ufak bir kanıt yoktur. *tolgā-* ve *tolā*’nın tabanı olarak Ortak Türkçe bir **tol-* eylemi varsaymaktadır, ancak fiilden fiil türeten *-gā-* ve *-ā-* biçimli ekler de yoktur.

Asıl anlamı ‘kaldırmak’ olan *götür-* ile *getirmek* arasında bir bağ kurulamaz; erken dönem Türk dillerinde bu tür ünlü değişimleri mümkün değildir.

avunmak ve *avutmak*, yazarın Eski Uygurca *av-* ‘bir şeyden zevk almak’ olarak var olduğunu söylediği Ortak Türkçe **āb-* kökenine dayandırılmaktadır. Eski Uygurcada böyle bir fiil yoktur; genellikle düşmanca ve hatta tehdit edici bağlamlarda kullanılan *av-* ‘birinin etrafında toplanmak’ diye bir fiil vardır (bkz. Wilkens 2021). Eski Türkçe *avın-* ‘neşeli olmak’ ve *avıt-* ‘avutmak’ fiillerinin kaynağı hiçbir yerde kanıtlanmadığından, tek heceli mi yoksa (Macarca olası bir kök dal biçim nedeniyle önerildiği gibi) iki heceli mi olduğu belli değildir.

değişmek burada *deñ*’den türetilmiştir ve bu sözcüğün **teñ* ‘denk’ sözcüğünün Oğuzca varyantı olduğu söylenmektedir, ancak bir işin birlikte veya karşılıklı yapıldığını bildiren *-(X)ş-* eki gibi ekler (anlam uyuşmazlığının yanı sıra) Türk dillerinde isimlere gelemez.

banmak ‘bir şeyi sıvıya batırmak’ ile *batmak*, (başka bağlamlarda ‘bağlamak’ anlamıyla kullanılan) **bā-* kökü varsayılarak birbiri ile ilişkilendirilemez: Eğer yazarın düşündüğü kullanımlara başka örnekler yoksa, *-n-* geçişsiz, *-t-* de ettirgen türevler oluşturur, tersini yapmaz. Türkçenin türetim morfolojisi tutarlı ve kurallı bir sistemdir.

¹⁴ Eski Uygurca *elig* ‘el’ kelimesinin yüzlerce örneğinde görüleceği üzere sözcük sonu ses */k/* değil, */g/*’dir. Bu kelimelerde Stachowski’nin açık ön düz ünlünün yazısını *e*’den *ä*’ye çevirdim, çünkü bilimsel Türkoloji yayınlarında ä orta-ön dudaksız olmayan ünlü için kullanılıyor; ancak bu kelime başlangıç ünlüsü */ä/* değil, */e/*’dir.

Üçüncüsü, kelimeler ile onlar için önerilen kaynaklar arasında açıklanabilir bir fonolojik ve anlamsal benzerliğin olması gerekir. Bu nedenle *änük* ‘enik’, Stachowski’nin önerdiği gibi *yenig* ‘hafif’ sıfatının tabanı olan Uygurca *yeni-* ‘hafiflemek’ ile ilişkilendirilemez. Kaşgarlı Maḥmūd (ve sadece o) bu fiilin anlamını ‘doğurmak’ olarak verse de bunun hayvanlarla değil sadece kadınlarla ilgili olduğunu belirtmektedir (Dankoff & Kelly 1984, s. 492-3): Bu kelimelerin her iki ünlüsü de farklıdır; fiilde önses /y/’si vardır, isimde yoktur (her iki kelime de değişke görülmemektedir). Aynı nedenlerle *erimek* Altay Türkçesi, Kırgızca ve Özbekçe *iri-* ‘ekşimek, asitlenmek, çürümek’ ile ilişkilendirilemez, çünkü bu ikincisi *yirü-* ~*irü-*’den gelir ve *yiriḡ* ‘irin’ ile ilgilidir. Eski Türkçe *ärü-* ‘erimek’ ile (*y*)*irü-* ‘çürümek, kokuşmak’ anlamsal olarak birbiriyle bağdaştırılamaz; ısırmak- ve ısıtmak da birbiriyle ilişkili olamaz.

bayram ‘eğlence, bayram’ ve *bayrak* (her ikisi de aslında /y/ yerine diş ünsüzü ile) arasında bir bağlantı anlamca zor görünmektedir: Eski Uygurca *badrok*, Hâkânîye Türkçesinde *badrak*, “kargı ya da mızrak” anlamındaydı ve bu, tepesine bir parça ipek takılarak bugünkü anlamda bayrak görevi de görürdü. (tüm bunlar için Clauson 1972’ye bkz.).

davranmak ve bu fiilin kaynağı olan *tavranmak* ‘acele etmek; çabalamak, gayret etmek’, ‘tepinmek veya bir şeyin üzerine basmak, tekmelemek’ anlamına gelen **täp-* fiilinden (Türkmençe *däbıra-* ‘koşmak, gitmek’ fiiline rağmen) gelemez, çünkü bu anlamdaki Ortak Türkçe fiil *tap-* değil, *täp-*’tir. *tavran-* ve *täp-* arasındaki anlamsal uyumsuzluk belli; *-ra-* açıklanamıyor, /v/ ve /p/ de uyuşmuyor.

Yazar *geyik* sözcüğünü, ‘vahşi’ sıfatının ilk anlamı olduğu varsayımıyla ‘vahşi; vahşi hayvan, vahşi av’ olarak tanımladığı Ortak Türkçe **kēdik* üzerinden Soğdca *ked* ‘garip’ sözcüğünden türetilir; ‘vahşi’nin ilk anlam olduğu varsayımı Soğdca bağlantısı için gereklidir. Toñukuk yazıtı da dâhil olmak üzere Eski Türkçede¹⁵ *käyik* “evcil olmayan canlı” sözcüğünün y’li yüzlerce örneği vardır; tüm Türk dillerinde (*δ bazılarında z, d veya t ile nöbetleşirken) ve çeşitli Orta Türkçe kaynaklarında y ile (veya büzüşmeden sonra uzun bir ünlüyle) görülür ve Dîvânü Lügâti ’t-Türk’te y’li 27 örnek vardır (Dankoff & Kelly 1985’e atıfta bulunmaktadır). Ünlüler arası ünsüz Orta Türkçede δ olsaydı, Eski Türkçede öyle kalır, bazı Sibiryâ dillerinde karşımıza z, d veya t olarak çıkardı. Stachowski’nin varsayımı, 11. yüzyıl metni Kutadgu Bilig’den gelmektedir. *Käyik* sözcüğünün bu metindeki dört örneğinden ikisinde Mısır yazmasında sözcük δ harfiyle yazılmışken Fergana ve Herat yazmalarında karşımıza y olarak çıkmaktadır. Üçüncü örnekte Fergana ve Herat yazmalarında yine y varken Mısır nüshasında z görülür. Dördüncü örnek Mısır yazmasında eksiktir ama Herat yazmasında y varken Fergana yazmasında yine ortaya δ çıkar. Yazmaların bir kısmında ayrıca Yûsuf tarafından yazıldığı söylenen şiirler de vardır; Mısır yazmasındaki bir şiirde kelime d ile yazılmışken başka bir şiirde Mısır yazmasında y, Herat yazmasında ise yerine s okunur (bkz. Arat 1947). Kutadgu Bilig yazmalarındaki bu ayrıntılar başka çerçevede tartışılabilir, ancak kelimenin /y/’li telaffuzuna şüphe yaratacak durumda değildir. Özellikle (başvurduğum Soğdca sözlüklerde bulamadığım) Soğdca kelime için verilen anlam *käyik* ile pek uyuşmadığından sözcüğün etimolojisi için sağlam bir temel oluşturamaz.

Sanırım kitaptaki en kötü etimoloji, **eb* ‘ev’ sözcüğünden türetilen *evirmek* ‘döndürmek, çevirmek, uzaklaştırmak, devretmek’ kelimesidir; bunun kaynağını Stachowski ‘evin etrafını/ etrafında dolaşmak’ olarak verdiği **ebür-* fiilinde görmektedir. Ancak tarihin hiçbir döneminde

¹⁵ Çoğunlukla ama sadece avlananlar değil. *käyikçi* ‘avcı’ da oldukça yaygındır.

ve hiçbir Türk dilinde *ävır-* fiili ‘ev’ anlamını içermemektedir. Eski Türkçe *ävır-* ‘dolaşmak; değişmek, değiştirmek, çevirmek’ Orhon yazıtlarından beri görülmektedir. Yazıtlardaki ve Eski Uygurcadaki örneklerinin hepsinde ikinci hecede /i/ vardır; /ü/ birincil değildir ancak /v/’nin etkisiyle Hâkânîye Türkçesinde ortaya çıkar (Clauson 1972). Türk dillerinde *+ür-* (ve de *+ir-*) biçimli bir isimden isim yapma eki yoktur; daha önce de belirtildiği gibi, fiilden isim yapma ekleri isimlere eklenmez.

Bence, bu çalışmanın Türkçedeki birçok kelimenin etimolojisinde başarısız olmasının temel nedeni, yazarın neredeyse mutlak olarak Sevortjan 1974’e güvenmesidir. Bu mutlak cehalet derlemesine yapılan ESTJa referansı, hemen hemen tüm ilgili kayıtlarda bulunur.

Yazar etimoloji üzerine Türkçeye de çevrilmiş bir ders kitabı yazmıştır (Stachowski 2011). Burada tüm bu ayrıntılara değinmek ve alanyazına uzak olan okuyucuyu dikkatli olması için uyararak bu nedenle iki kat önemlidir: Böyle bir çalışmanın incelemesinde tabii ki her şeyden bahsedilmesi mümkün değildir.

Kaynakça

- Arat, R. R. 1947. *Kutadgu Bilig. I. Metin*. İstanbul.
- Bang, W. 1921. ‘Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen 4. Mitteilung: Durch das Possessivsuffix erweiterte Nominalstämme.’ *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1921, Nr. 2. Berlin.
- Clauson, G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (eds.) 1982–1985. Maḥmūd al-Kāšgarī. *Compendium of the Turkic dialects*, 3 parts. Harvard.
- Doerfer, G. 1965. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, cilt 2. Wiesbaden.
- Erdal, M. 1991. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, 2 cilt. Wiesbaden.
- Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden & Boston.
- Erdal, M. 2010. ‘Inalienability and Syncopation in Turkish’. In: H. Boeschoten & J. Rentzsch (eds.) *Turcology in Mainz– Turkologie in Mainz*. Turcologica 82. Wiesbaden. 147–153.
- Grønbech, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Comanicus*. Kopenhagen.
- Róna-Tas, A. & Berta, Á. (mit Unterstützung von Károly L.). 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*, 2 cilt, Wiesbaden.
- Sevortjan, È. V. vd. 1974–. *Ètimologičeskij slovar’ tjurkskich jazykov*, cilt I–, Moskva.
- Stachowski, M. 2011. *Etimoloji*. Ankara.
- Tietze, A. 2002. *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, cilt. 1. İstanbul & Wien.
- Türk Dil Kurumu, 2011. *Güncel Türkçe Sözlük*. Ankara. (Online version continuously updated.)
- Wilkens, J. 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch– Deutsch–Türkisch*. Göttingen.